

проф. др **Зоран Ранковић**
Универзитет у Београду
Православни богословски факултет
Катедра за Филологију

О речницима црквенословенскога језика у Срба

Айсѝракиѝ. Предмет предложеног рада* јесу речници чији су аутори из српске говорне средине а намењени су носиоцима српског језика и културе. Реч је о речницима црквенословенског језика које су израдили митрополит Михаило, што се сада први пут у науци потврђује, и Сава Петковић, потоњи архимандрит крушедолски. Сам карактер испитивања условиће примену комплексног истраживачког поступка који би требало да обезбеди модерну пројективну и евалуациону анализу свих саставних компоненти структуре и садржаја речника црквенословенског језика језика.

Кључне речи: црквенословенски језик, речник, митрополит Михаило, Сава Петковић, анализа, ауторство.

После велике сеобе Срба под Арсенијем III Чарнојевићем и доласком у крајеве преко Саве и Дунава, српски народ, изложен верском и језичком притиску римокатоличке Аустроугарске, духовно се окреће Русији и обраћа јој се за помоћ. Резултат те српско – руске културне оријентације јесте отварање славенске школе у Сремским Карловцима 1726. године.¹

Прву славенску школу водио је Максим Суворов, често уз помоћ свога брата Петра, све до смрти оснивача славенске школе у Срба – митрополита Мојсија Петровића. Под новим митрополитом, Вићентијем Јовановићем, није дошло до гашења школе у Сремским Карловцима. Уместо Суворовљеве славенске, 1733. год. почела је рад славенско – латинска школа у којој је предавала група руских учитеља из Кијева на челу с Емануилом Козачинским. Латинска школа прекинула је рад 1737. године, после упокојења митрополита Вићентија Јовановића. Међутим, Срби у данашњој Војводини, оставши у границама Аустроугарске (после Београдског мира 1739.), продужили су даље развијање свога школства на рускословенском језику.² Захваљујући устројству Српске православне цркве рускословенски у

* Овај рад настао је у оквиру пројекта бр. 179078 „Српска теологија у двадесетом веку: фундаменталне претпоставке теолошких дисциплина у европском контексту – историјска и савремена перспектива“, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ А. Младеновић, *О неким питањима примене и измене рускословенског језика код Срба.* – Зборник за филологију и лингвистику, XXV/2, Нови Сад 1982, 47-55.

² У српској науци осим назива *рускословенски језик*, постоје и термини: *црквенословенски*, *новоцрквенословенски*, *рускоцрквенословенски*. У овоме раду појављују се термини *рускословенски* и *црквенословенски језик*.

функцији црквеног језика усталио се и у осталим крајевима насељеним Србима и под администрацијом Српске цркве.

Црквенословенски језик је током друге половине 18. века усвајан у српској средини најчешће у школама, и то не само из руских већ и из домаћих уџбеника и приручника. У основним школама црквенословенски језик изучава се од 1811. године, а 1884. године први пут је издвојен *словенски језик* као засебан предмет. Између два светска рата црквенословенски језик избацује се као засебан предмет из наставног плана и програма, а постоји само у оквиру предмета *веронаука*.³ Прво сведочанство о учењу црквенословенског језика у средњим школама налази се у наставном програму за гимназије из 1838. године, по коме се предмет *словенска грамајшика* учио напоређо са српском граматицом и синтаксом. У једном кратком периоду (1877-1880) црквенословенски језик полагао се на матурском испиту.⁴

Најизразитију заступљеност, и по временским димензијама и по интензитету и екстензитету наставних садржаја, црквенословенски језик имао је у богословским школама, што у потпуности проистиче из основне функције овога језика – богослужбене.⁵ Црквенословенски језик као званични богослужбени језик Српске православне цркве изучава се у богословијама од њиховог оснивања током целокупног школовања.⁶ Оснивањем Лицеја 1838. године, коме је 1841. придодат православни факултет, започет је развој високог школства у Србији. Лицеј је 1863. прерастао у Велику школу, а Велика школа 1905. године прераста у Универзитет, у чијем окриљу је основан и Православни богословски факултет, који је, међутим, тек 1920. године започео свој рад.⁷ Од свих високошколских установа, црквенословенски језик као засебан предмет постоји само на Православном богословском факултету.⁸

До данас, постепено сужавајући поље своје употребе због неразумљивости широј, нарочито слушалачкој публици, рускословенски је остао у функцији званичног богослужбеног језика Српске православне цркве. Међутим, он је био језик и образованих и школованих Срба код којих се временом у неким сегментима изменио, подлегао је одређеном степену србизације.⁹ Када се србизацијом рускословенског језика почео стварати *славеносрпски* тип књижевног језика, рускословенски се све више ограничавао на црквену употребу, што се пренело и на 19. век. Учењу и усвајању рускословенског допринели су приручници Аврама Мразовића, Димитрија Тирола, Георгија Захаријадиса и буквари Павла Соларића, Вука Караџића, Петра Радовановића, Григорија Зарића и други, штампани до средине 19.

³ Н. Вуловић, Р. Бајић, *Настава црквенословенског језика у српским школама у XIX и XX веку*. У: Зборник радова научног скупа Српска теологија у двадесетом веку : истраживачки проблеми и резултати, приредио Б. Шијаковић, књ. 1, Београд 2007, 251, 253.

⁴ Н. Вуловић, Р. Бајић, *Настава црквенословенског језика у српским школама*, 253-255.

⁵ К. Кончаревић, П. Миодраг, *О изучавању руског и црквенословенског језика у духовним школама Српске православне цркве (о 150-годишњици увођења настава руског језика у Србији)*.- Богословље, Београд 1999, св. 1-2, 119-128.

⁶ Н. Вуловић, Р. Бајић, *Настава црквенословенског језика у српским школама*, 255-277.

⁷ Љ. Поповић, *Богословски факултет – од идеје до реализације*.- Богословље, Београд 2006, св. 1, 91-109.

⁸ Н. Вуловић, Р. Бајић, *Настава црквенословенског језика у српским школама*, 257.

⁹ Види нпр. А. Младеновић, *Славеносрпски језик*, Нови Сад 1989, 65-58.

века рускословенским језиком.¹⁰ Поред приручника, у овоме времену јављају се и поједини, већи или мањи, речници.

У овоме раду указаћу на речнике рускословенског језика који су били у употреби или се и сада користе у српској говорној средини. Овладавање црквенословенским језиком незамисливо је без постојања речника који би својом структуром и методологијом лексикографске обраде одговарао потребама преводилачке и лингвокултуролошке компетенције.

Максим Суворов, први учитељ институционалног учења рускословенског језика у Срба, донео је са собом уџбенике и приручнике за рускословенски језик, и то: 70 примерака књиге *Славенскаја грамаџика* Мелетија Смотричког у прилагођеном издању Поликарпова, 400 примерака књиге *Первоје ученије ойроком* Теофана Прокоповича и 10 примерака књиге *Лексикон славено-греко-лајтински* Поликарпова.¹¹ Од ове три прве школске књиге, *Грамаџика* је била чисто рускословенска (тј. црквенословенска), *Речник* је био рускословенски али је садржао изванредан број речи из говорног руског језика, *Буквар (Первоје ученије ойроком)* је био писан говорним језиком „али онакав како је звучао у устима свештеника кад би говорили о верским темама“.¹²

Први речници рускословенског језика на српском говорном подручју штампани су као анекси уз поједина дела са циљем да се објасне поједине лексеме. Тако је уз књигу Стефана Вујановског *Немеџкаја грамаџика из различних авџоров, најџаче Гоџшедових књџи, собрана и в џолзу серџских дџеџеј на славеносерџском јазџиџе изјаснена Сџефаном Вујановским, слиџаџеџем џравах во Универзџиџеџе виџенском* (Беч 1772), на стр. 353-517 приложен немачко-славено-српски речник. Уз књигу такође Вујановског *Руководџиво ко џравоџлаџоланију и џравоџисанију* (Беч 1793) на стр. 38-64 даје се око 900 рускословенских лексичких јединица. У књизи *Забавленије јединаџо џеџинаџо уџџра или удивленије јесџесџивним красоџам* коју је са немачког превео Г. Трлајић (Беч 1793), на стр. 29-57 налази се речник са више од 350 рускословенских речи. Такође уз Трлајићеве књиге *Идеа или мужескаја или женскаја добродџеџеџ* (Беч 1793), коју је превео с немачког и *Нума или џроџџеџџаџуџчи Рим* (Будим 1801), коју је превео са руског, долазе речници у којима се даје објашњење низа рускословенских речи.¹³

Сложеног задатка израде црквенословенско-српског речника подухватио се митрополит Михаило Јовановић.¹⁴ У досадашњој литератури се не указује да је митрополит Михаило аутор овога речника. Тако нпр. у *Срџској библиџоџраџиџи* наводе се следећи подаци о овом речнику: „Кратки славено-српски речник. Израдио М. М. – Београд. Штампарија код „Просвете“ . 1896. Стр. 72 + [1]. В. 8°. Рађено по Словару А. П. Соловјева“.¹⁵ Да је овај *Краџиџи славено-срџски речник* – има свега 73 стра-

¹⁰ А. Младеновић, *Славеносрџски језик*, 50-52.

¹¹ А. Младеновић, *Славеносрџски језик*, 13.

¹² Б. Унбегаун, *Почеџи књџџевноџ језика код Срба*, Београд, Нови Сад 1995, 40.

¹³ О литератури о овим књигама са речницима види: А. Младеновић, *Иџџорија срџскоџ језика: одабрани радови*, Београд 2008, 218.

¹⁴ *Краџиџи славено-срџски речник*, израдио М. М., Београд 1896.

¹⁵ *Срџска библиџоџраџија. Књџиџе 1868-1944. Књџиџа 10*, Београд 1994, 20.

не – урадио је митрополит Михаило, сазнаје се из једног писма Београдског духовног суда којим се препоручује набавка овога речника. Пошто се на основу овога писма потврђује ауторство митрополита Михаила, о коме се није говорило у литератури, доносим ово писмо у целини (без потписника):

„Београдски Духовни Су(д)

Бр: 9804

15 Новембра 1896 год

Београд

Распис

Свима протама, намесницима и старешинама манастирским.

Његово Високопреосвештенство г. Митрополит издао је Књигу под насловом „Кратки Славено-српски речник“ о чему ће те подручно вам свештенство известити и препоручити им да за своје цркве – манастире пошаљу по 80 пара динарских па прикупљени новац овом Суду пошаљете, како би им се књиге могле послати, коју ће све цркве – манастири у инвентар књига завести.

Ово ће те извршити у року од месец дана.

У исто време препоручићете свештеницима и калуђерима да би требали и они ову књижицу за себе да набаве која ће им од велике користи бити ради разумевања Еванђеља и других црквених књига¹⁶.

Крайњи Славено-српски речник митрополита Михаила, по количини лексичке грађе коју презентује – око 3 500 речи – спада у лексикографске приручнике мањег обима и могао је да помогне у служењу црквенословенском литературом и мање-више разумевању исте. Аутор речника прво наводи одредницу или заглавну реч, без икакве граматичке ознаке. Као одреднице узети су не само основни, нормативни, облици (номинатив јединине за именске речи, инфинитив за глаголе, дати облик непроменљивих речи), већ и партиципски облици (поемь, сказаемь, ищай, давыи) или синтагме (плеснѣ мои, ѿати брань, ѿати поношеніе). Следе: превод на српски језик или објашњење дате лексема (нарочито црквено-литургијских појмова), код извесног, мањег, броја лексема дата је адреса – упућивање на извор где се дати пример налази, и, врло ретко, цитат – одломак из текста који је довољно информативан да потврди дату одредницу. Поједине одреднице, углавном се ради о глаголским облицима, садрже и одређене граматичке облике. У речнику нема предговора који би нас евентуално обавестио о његовој концепцији и намени, као и о изворима из којих је аутор ексцерпирео грађу или речницима којима се користио при изради свога.

Други речник на који овом приликом желим подсетити јесте *Речник црквенословенскоја језика* Саве Петковића,¹⁷ који је до данас доживео више од 20 издања.¹⁸ Грађу за *Речник* Сава Петковић је ексцерпирео из Светога писма, богослужбених

¹⁶ З. Ранковић, М. Лазих, *Уредбе и иройиси Мишројолије београдске 1894-1920*, Пожаревац 2011, 110.

¹⁷ С. Петковић, *Речник црквенословенскоја језика*, Сремски Карловци 1935.

¹⁸ *Енциклопедија Новои Сага. Књија 19*. Главни уредник Д. Попов. Нови Сад 2002, 308.

књига и речника – како црквенословенских тако и старословенских и мешовитих. У *Речнику* је сабрано око 7000 „непознатијих црквенословенских речи“.¹⁹ Жеља аутора била је да, како сам истиче у *Предговору*, на основу само практичних и углавном ненаучних речника изради на научној основи што тачнији речник црквенословенског језика. У том смислу С. Петковић се трудио да се држи одређене методологије обраде одредница. Он прво наводи одредницу или заглавну реч. Затим, врло често, ставља старословенски облик „да би омогућио читаоцима...правилно читање и изговарање појединих црквенословенских речи“. То може омогућавати да се прати однос старословенског и црквенословенског језика, односно да се, колико је то могуће, сагледају фонетско-фонолошке карактеристике руске редакције у односу на старословенски. Следи исписивање граматичких података и основних променљивих облика. Даље С. Петковић даје грчку – изворну – реч, што је омогућило боље схватање црквенословенске речи. То је чак и неопходно, јер се црквенословенски језик – како класични, старословенски, тако и редакцијски – развијао и богатио под грчким утицајем. Следе: превод на српски језик – мање или више успешан, адреса – упућивање на извор, текст где се дати пример налази, и цитат – одломак из текста који је довољно информативан да потврди одређену одредницу.

Овакав план по коме је Сава Петковић обрадио и израдио *Речник* (заглавље – старословенски еквивалент – граматички податак – изворник – превод на српски – адреса – цитат) у исто време је и научан и практичан.²⁰ Недостаци, извесне омашке²¹ па и грешке²² не умањују значај овог *Речника* за српску славистику. Важно је поменути да је то први опширни речник црквенословенског језика на српском говорном подручју до, како каже састављач, „појаве бољег и потпунијег“.

Оба представљена речника, *Крајки Славено-српски речник* митрополита Михаила и *Речник црквенословенског језика* Саве Петковића, садрже одабрани лексички фонд и дидактички транспонован систем лексикографских коментара уз сваку јединицу тога фонда, неопходних и довољних за постизање комуникативне и лингвистичке компетенције на нивоу и у обиму адекватном циљевима постављеним пре израде самих речника. Освртом на ове речнике указано је непобитно на ауторство митрополита Михаила *Крајког Славено-српског речника* и на актуелност и научност израде речника Саве Петковића.

¹⁹ *Речник црквенословенског језика (ојас)*. – Хришћанска мисао, I, 8, Београд 1935, 16.

²⁰ З. Ранковић, *Сава Пејковић и његов допринос српској славистици*.- Славистика, XII, Београд 2008, 51.

²¹ А. Живановић, *Проша Сава Пејковић, Речник црквенословенског језика, Срем. Карловци 1935*. – Гласник Српске православне патријаршије, 34-35, Београд 1935, 636.

²² П. Ђорђевић, *Речник црквенословенског језика. Израдио проша Сава Пејковић, професор богословије у јензији. Сремски Карловци 1935*. – Богословље, XI, 3, Београд 1936, 213-236.